

İNGİLTERE BAŞBAKANI LORD SALISBURY VE ERMENİ MESELESİ

Yrd. Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ*

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, gerek dostluk çerçevesinde devam eden Türk-İngiliz ilişkilerinin bozulmasında ve gerekse Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermenilerin durumlarının uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkmasında bir milat oldu. 1880'de İngiltere'de iktidara gelen Liberal Parti'nin lideri Gladstone, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk ederek, onun toprakları üzerinde milli devletler kurma politikasını benimsedi. Muhafazakâr Parti'nin Osmanlı Devleti'ne karşı yaklaşımı Liberallere kıyasla daha ılımlı olmakla beraber, 1881'de partinin başına geçen Lord Salisbury de Osmanlı Devleti hakkında olumsuz düşüncelere sahipti. Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğine inanan Salisbury'nin yüzyılın sonuna kadar geçen süreçte İngiltere'de dört defa dışişleri bakanlığı, üç defa da başbakanlık yapması O'nun siyasi tavrını çok daha önemli bir hale getiriyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona erdiği bir zamanda dışişleri bakanı olan Salisbury, Berlin Kongresi'ne İngiltere'yi temsilen katılan Başbakan Disraeli'ye eşlik etti. Muhafazakâr Hükümet, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Osmanlı Ermenileri için ıslahat fikrini benimserken, Salisbury de 1880'e kadar devam edecek dışişleri bakanlığı sırasında Ermeni ıslahatı konusunun bir numaralı takipçisi oldu. Salisbury, 1885-1886 yılları arasındaki kısa süren başbakanlığının ardından 1886 yılında yeniden iktidara geldi. 1892'ye kadar devam edecek başbakanlığı sırasında Salisbury, diğer büyük devletlerin desteğini sağlamadan Ermeni meselesine müdahil olmayı doğru bulmadı. 1895 yılında son kez iktidara geldiği zaman kendisini Osmanlı Devleti ile devam etmekte olan bir krizin ortasında bulan Salisbury, bu kez Liberal Parti'nin politikalarının takipçisi olmaya karar verdi.

Anahtar Kelimeler: Lord Salisbury, İngiltere, Osmanlı Devleti, Ermeni meselesi, Ermeni ıslahatı.

British Prime Minister Lord Salisbury and the Armenian Question

Abstract

The Russo-Turkish War of 1877-1878 became a turning point in terms of both upsetting the friendly relationship between the Ottoman Empire and England and also causing the status of the Armenians living in the Ottoman Empire to emerge as an international problem. Gladstone, in particular, who was the leader of the Liberal Party that

* Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
ybagceci@erciyes.edu.tr

came to the power in 1880, abandoned the state policy of preserving the territorial integrity of the Ottoman Empire and adopted instead the policy of founding national states on that territory. Although the Conservative Party's approach to the Ottoman Empire was more moderate than that of the Liberals, Lord Salisbury, who became the head of the party in 1881, also had negative thoughts about the Ottoman Empire. Believing that the end of the Ottoman Empire was near, Salisbury's political attitude was especially important because of the facts that he ran the Ministry of Foreign Affairs four times and served as the Prime Ministry three times. Salisbury, who became the Minister of Foreign Affairs in the end the Russo-Turkish War of 1877-1878, accompanied the Prime Minister Disraeli who was participating in the Congress of Berlin as the representative of England. Based on the 61th article of the Treaty of Berlin, the Conservative Government embraced the idea of reform for the Ottoman Armenians and Salisbury became the leading follower of the Armenian reform issue during his foreign office that would continue until 1880. Salisbury came to the power again in 1886 following his short prime ministry between 1885 and 1886. During his prime ministry, which would continue until 1892, he did not consider it right to get involved in the Armenian question before providing the support of other Powers. Finding himself in the middle of an ongoing crisis between the Ottoman Empire and England when he came to the power for the last time in 1895, Salisbury decided this time to be a follower of the Liberal Party's policies.

Key Words: Lord Salisbury, England, Ottoman Empire, Armenian question, Armenian reform.

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan topluluklarındaki milliyetçilik ve özerklik hareketlerinde teşebbüs bu toplulukların kendisinden gelmiş iken, Ermeni meselesi esas itibarıyla dış tahriklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹ Bu bağlamda Ermeni meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında İngiltere ile Rusya arasında Anadolu toprakları üzerinde artan nüfuz mücadelesinin sonucunda gün yüzüne çıkmış bir sorun olarak karşımıza gelmektedir. Nitekim İngiltere, bundan sonraki süreçte de bu konunun uluslar arası bir sorun olarak gündeme getirilmesinde başrol oynayacaktır.

Bununla birlikte, bu dönemde İngiltere'de iktidara gelen Muhafazakâr Parti ile Liberal Parti'nin Ermeni meselesindeki politik yaklaşımları arasında önemli farklılıklar vardır. Dolayısıyla İngiltere'nin bu konuda uyguladığı politikaları anlayabilmek için, bu meselenin gündeme geldiği 1878-1880 yılları arasında dışişleri bakanı ve daha sonraki Muhafazakâr Parti iktidarları sırasında da başbakan olarak görev yapan Lord Salisbury'nin, genel olarak Osmanlı Devleti ve özelde de Ermeni meselesine bakışını bilmek gerekir.

¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK Yay., Ankara 1988, s. 130-131.

2. SALISBURY'NİN EĞİTİM YILLARI VE SİYASETE GİRİŞİ

İkinci Salisbury Markisi James Brownlow William'ın ikinci oğlu olan Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, Şubat 1830'da Hatfield'da doğdu.² Haziran 1865'e kadar Lord Robert Cecil, Nisan 1868'de üçüncü Salisbury Markisi olmasına kadar ise Vikont Cranborne olarak tanındı.³

Lord Robert, 1840-45 yılları arasında Eton Koleji'nde eğitim gördü.⁴ 1847'de Oxford'da Christ Church'e girdi.⁵ Oxford'da iki yıl kaldıktan sonra 1849'da "dördüncü sınıf onur ödülü"⁶ olarak sosyal bilimlerden mezun oldu.⁷ Oxford'da kaldığı süre içinde Oxford Union Society'de aktif bir şekilde tartışmalara katıldı⁸ ve bir süre derneğin hazine odasının sorumluluğunu aldı.⁹ Lord Robert'ın üniversitedeki kısa kariyeri tamamen entelektüel faaliyetlerle geçti.¹⁰ Klasik eserler ve teolojiye ek olarak modern diller konusunda kendisini geliştirdi.¹¹

Lord Robert, Oxford'dan ayrıldıktan sonraki bir kaç yılını İngiliz kolonilerinin pek çoğunu ve hatta Yeni Zelanda'yı da kapsayan uzun bir seyahatte geçirdi. Bu seyahat, genç siyasetçi adayının kendisini politika hayatına hazırlaması için önemli bir deneyim oldu.¹²

² Henry Duff Traill, *The Marquis of Salisbury*, Harper & Brothers, New York 1891, s. 2; Philip H. Bagenal, *The Tory Policy of the Marquis of Salisbury*, K. G., William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1885, s. 3. İngiltere tarihinde devletin en yüksek konumunun aynı aileden üç devlet adamı tarafından doldurulmasına dair daha erken bir örnek bulunmamaktadır. Birinci Burleigh Kontu William Cecil, Birinci Salisbury Kontu Robert Cecil ve Üçüncü Salisbury Markisi Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, Krallığın konseylerinde en üst düzeyde görev almış üç isimdir. Traill, *age.*, s. 2.

³ David Steele, *Lord Salisbury: A Political Biography*, Routledge, London 2001, s. 15.

⁴ Steele, *age.*, s. 15.

⁵ Frederick Sanders Pulling, *The Life and Speeches of the Marquis of Salisbury*, Vol. I, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London 1885, s. 6.

⁶ Bu ödülün geçiş sınavında özellikle üstün bir sonuca ulaşanlara verilmesi adetti. Pulling, *age.*, s. 6. Talep edilmeden verilen bu ödül, üç sınıfın üzerinde ek bir dördüncü sınıf derecesi olarak yüksek bir seviyeyi ifade ettiği halde, sanki bir sıralamada dördüncülüğü ifade ediyormuş gibi algılandığı için arzu edilmeyen bir ödül olarak da görülürdü. Traill, *age.*, s. 3.

⁷ Traill, *age.*, s. 3.

⁸ James J. Ellis, *The Marquis of Salisbury*, James Nisbet & Co., London 1892, s. 9.

⁹ Pulling, *age.*, s. 6.

¹⁰ Oxford Union'ın tutanakları olmaması nedeniyle, Lord Robert'ın on yedi ila on dokuzuncu yaşları ve tartışma kulübünde yaptığı konuşmalar ayrıntılı olarak bilinmemektedir. Traill, *age.*, s. 3.

¹¹ Eric Midwinter, *Salisbury, The 20 British Prime Ministers of the 20th Century*, Haus Publishing, London 2006, s. 9.

¹² Traill, *age.*, s. 5.

1853'te İngiltere'ye döndüğünde, Oxford Üniversitesi'ne bağlı All Souls Koleji'ne üye olarak seçildi. Bundan kısa bir süre sonra, Stamford'u (Lincolnshire) Avam Kamarası'nda temsil eden Herries'in emekli olması, çok istediği Parlamento'ya girmesi için iyi bir fırsat oldu. Cecil adı, aslında o seçim bölgesi için büyük bir isimdi ve 23 yaşındaki Robert Cecil, 22 Ağustos 1853'te rakipsiz olarak Stamford'dan milletvekili seçildi. Bu şekilde Avam Kamarası'nda sonraki on beş yıl boyunca kesintisiz olarak oturacağı ve ününü giderek artıracığı koltuğuna geçmiş oldu.¹³

1866'da Muhafazakâr Parti iktidara geldiğinde, Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanlığı görevine geldi ve Hindistan'daki yaklaşık 200 milyon kişinin pratikteki yöneticisi oldu.¹⁴ 1868'de Lord Cranborne'un Avam Kamarası'ndaki kariyeri, babasının ölümü nedeniyle sona erdi. Salisbury Markisi unvanını aldı ve doğal olarak Lordlar Kamarası'nın bir üyesi oldu.¹⁵ 1874'te Lord Beaconsfield'm (Benjamin Disraeli) başkanlığını yaptığı Muhafazakâr Parti bir kez daha iktidara geldi. Lord Salisbury ise, yine Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanlığı görevine atandı.¹⁶

Lord Salisbury, 1876 sonunda İstanbul'da düzenlenen konferansa İngiltere'yi temsilen katıldı.¹⁷ 20 Kasım 1876'da karısı, oğlu ve kızıyla birlikte Londra'dan ayrılan Lord Salisbury, peş peşe Paris, Berlin, Viyana ve Roma'yı ziyaret etti ve 5 Aralık'ta İstanbul'a vardı. 23 Aralık'ta ise İstanbul Konferansı başladı.¹⁸ 20 Şubat'ta yaptığı konuşmada Lord Salisbury amaçlarını şu şekilde açıkladı: “Öncelikle Osmanlı ile Sırbistan ve Karadağ arasında barış sağlamak ve sonra Osmanlı vilayetleri için iyi bir yönetim tesis etmek. Ama şüphesiz ki bu Konferans'a aynı zamanda büyük ve ciddi bir tehlikeyi durdurmak için geldik; yani Rusya ile Osmanlı arasındaki bir savaş ihtimalini...”¹⁹ Aslında Konferans'ta Salisbury'nin asıl amacı, İngiliz ve Rus görüşlerini birbirine yaklaştırmak ve iki devlet arasında Şark meselesi üzerinde bir fikir birliği elde ettikten sonra, bunu Babıâli'ye kabul ettirmek idi.²⁰

Lord Salisbury, Nisan 1878'de görevinden istifa eden Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin yerini aldı.²¹ İki ay sonra yeni Dışişleri Bakanı, Berlin Kongresi'ne giden Lord Beaconsfield'a eşlik etti.²²

¹³ Traill, *age.*, s. 5; Ellis, *age.*, s. 10.

¹⁴ Bagenal, *age.*, s. 7.

¹⁵ Justin McCarthy, *British Political Portraits*, The Outlook Company, New York 1903, s. 41.

¹⁶ Bagenal, *age.*, s. 9.

¹⁷ İstanbul Konferansı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Balkanlardaki Hıristiyan Osmanlı tebaasının durumlarını ve ıslahat yapılması meselesini ele almak üzere İngiltere'nin teklifi ile toplanmıştı. Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, “Lord Salisbury'nin İstanbul'da Fevkalade Murahhaslığı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt II, Sayı 4, Ankara 1944, s. 449-517.

¹⁸ Ellis, *age.*, s. 83.

¹⁹ Ellis, *age.*, s. 85; Pulling, *age.*, s. 247-248.

²⁰ Baykal, *agm.*, s. 504.

²¹ Bagenal, *age.*, s. 9.

²² McCarthy, *age.*, s. 41.

Lord Salisbury, ne zaman partisi iktidara gelse devlette en yüksek konumlarda görev aldı. 1885'ten 1902'ye kadarki zaman aralığında Muhafazakâr Parti'nin başında üç kez başbakan oldu. Ayrıca çeşitli tarihlerde 4 defa dışişleri bakanlığı görevinde bulunan Lord Salisbury 1902'de siyasetten ayrıldı.²³

3. SALISBURY'NİN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (1878-1880)

Yukarıda belirttiğimiz gibi, 27 Mart 1878'de ılımlı ve ihtiyatlı bir politika izleyen Lord Derby dışişleri bakanlığından çekildi, yerine ise emperyalist düşüncelere sahip²⁴ Lord Salisbury geçti.²⁵ Lord Salisbury'nin dışişleri bakanı olması, Türk-İngiliz ilişkilerini de yakından etkiledi.

Lord Salisbury, esasında bir Muhafazakâr olarak Disraeli geleneğini benimsemişti. Bununla birlikte Salisbury'nin uyguladığı yöntemler Disraeli'ninkinin tam tersiydi.²⁶ Ayrıca Osmanlı Devleti hakkındaki düşünceleri de, Disraeli ve Lord Derby'den çok farklı idi. Bir defa, Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğine inanıyordu. Kırım Savaşı sırasında da, Rusya ile uzlaşılması taraftarı olmuş ve Türklerin Avrupa'dan atılmasını savunmuştu.²⁷

Salisbury, 1876 Mayıs'ında çıkan Bulgar isyanı sırasında yaşananlara dair Türkler aleyhine ortaya atılan bir takım iddiaların Liberal Parti'nin eski başkanı William Ewart Gladstone tarafından büyük bir "ajitasyon kampanyası"na²⁸ dönüştürülmesine de destek olmuştu.²⁹ Hâlbuki Gladstone'un hedefinde, Türk yanlısı politikalar izlemekle suçladığı Başbakan Disraeli'yi düşürerek yeniden iktidara gelmek vardı. Buna rağmen, Bulgar ajitasyonu sonucu Türkler hakkında son derece olumsuz bir havanın oluştuğu bir ortamda toplanan İstanbul Konferansı'na Disraeli Hükümeti tarafından İngiltere'yi temsilen Lord Salisbury seçilmiş ve kendisi Konferansın müzakereleri sırasında Rus Büyükelçisi General İgnatiyef ile aynı ağız kullanmıştı.³⁰

Lord Salisbury'nin ne Bulgar ajitasyonu sırasında Gladstone'un arkadaşlarına, ne de bir Anglo-Katolik olarak Doğu Kilisesi'ne verdiği destek, O'nun Lord Derby'den dışişleri bakanlığını devralmasına ve Başbakan Disraeli ile birlikte Berlin Kongresi'ne

²³ McCarthy, *age.*, s. 41; Steele, *age.*, s. 15.

²⁴ E. T. Raymond, Lord Salisbury konusunda yapılması mümkün olan tüm hataların en büyüğünün, O'nu "ateşli bir dış politika" arayışıyla her tür riski almaya hazır "emperyalist bir kabadayı ve kumarbaz" olarak düşünmek olduğunu ileri sürmüştür. E. T. Raymond, *Portraits of the Nineties*, T. Fisher Unwin, London 1922, s. 60. Ancak Salisbury'nin ortaya koymuş olduğu siyasi yaklaşımlar bu değerlendirmeyi doğrulamamaktadır.

²⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003, s. 533.

²⁶ Raymond, *age.*, s. 60.

²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım 1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 87; Armaoğlu, *age.*, s. 513.

²⁸ Bulgar ajitasyonu hakkında geniş bilgi için bkz. Richard T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Thomas Nelson and Sons Ltd., London 1963.

²⁹ T. H. S. Escott, *Personal Forces of the Period*, Hurst and Blackett, London 1898, s. 19.

³⁰ Armaoğlu, *age.*, s. 513.

gitmesine engel olmadı.³¹ Osmanlı Devleti'ni yeniden "kendi ayakları üzerinde durur" duruma getirmenin mümkün olabileceğine inanmayan Salisbury, dışişlerine geldikten sonra, Disraeli Hükümeti'ne Osmanlı'nın bütünlüğünü koruma düşüncesinden vazgeçilmesini tavsiye etmeye başladı.³² Ancak Disraeli Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği genel politika, 1853-56 Kırım Savaşı sıralarındaki kadar değilse bile, yine de onun toprak bütünlüğünü koruma esasına dayanıyordu. Muhafazakâr Hükümet, Anadolu, Suriye ve Arabistan'daki Osmanlı varlığının bir süre daha devam etmesinin İngiliz çıkarları için daha uygun olduğunu düşünüyordu.³³

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'ne ağır bir fatura çıkardı. Rusya Balkanları istediği gibi düzenlerken, barış antlaşmasının ağır şartları arasına Ermenilerle ilgili bir madde de sıkıştırdı. Lord Salisbury, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'nın söz konusu 16. maddesinden yararlanarak Ermenileri koruma bahanesiyle Anadolu'yu Balkanlaştırmasından büyük endişe duydu. Üstelik Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıt'a yerleşen Rusya'ya Anadolu'nun yolu da açılmıştı.³⁴ Ayrıca Rusya, bu pozisyonu ile bütün Anadolu ve İstanbul'u da tehdit edebilecek ve Osmanlı Devleti'ni tek taraflı himayesi altına alabilmek için Ermenileri bir araç olarak kullanabilecekti. Rusya'nın bu düşüncelerinin gerçekleşmesi İngiltere için ciddi ve ağır tehlikeler yaratabilirdi.³⁵

Bu tehlikeler karşısında Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin başvurduğu ilk tedbir, Osmanlı Devleti ile Rusya'ya karşı bir savunma ittifak antlaşması imzalamak oldu. 4 Haziran 1878'de yapılan ve Kıbrıs Antlaşması (Mukavelenamesi) olarak da bilinen bu ittifak antlaşmasına göre, eğer Rusya ilerde Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından bir bölümünü ele geçirmeye kalkarsa, İngiltere, Osmanlı Devleti'ni silah ile muhafaza ve müdafaa edeceğini taahhüt etti.³⁶ Bu taahhüde karşılık Osmanlı Devleti, Kıbrıs Adası'nın yönetimini İngiltere'ye bırakmak zorunda kaldı. Ayrıca İngiltere, Ermenileri Rusya'nın nüfuzuna bırakmaya niyeti olmadığını da Antlaşma'ya koydurduğu şu madde ile ortaya koydu: "...Buna karşılık Padişah Hazretleri de Anadolu'da bulunan Hıristiyan ve diğer tebaanın iyi idare edilmesi ve korunması hakkında iki devlet (İngiltere ve Osmanlı Devleti)

³¹ Escott, *age.*, s. 19.

³² Hüner Tuncer, *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları*, Ümit Yay., Ankara 2003, s. 140, 158.

³³ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 17.

³⁴ Armaoğlu, *age.*, s. 533.

³⁵ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 71.

³⁶ Başbakan Disraeli, 5 Mayıs'ta Kraliçe'ye gönderdiği yazıda bu konudaki düşüncesini şu şekilde açıklamıştı: "...Eğer Babîali Kıbrıs'ı Majestelerine bırakırsa ve aynı zamanda İngiltere Türkiye'yle savunma ittifakına girip Türkiye'nin doğusunu Rus işgaline karşı korursa, o zaman İngiltere'nin Akdeniz'deki gücü kesinlikle artacak ve Majestelerinin Hindistan İmparatorluğu çok güçlenecektir... Ve sonuçta (Türkiye) savaştan önceki durumuyla karşılaştırıldığında artık Rusya'ya karşı çok daha güçlü bir engel olacaktır." George Earle Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, Vol. VI, 1920, s. 291.

arasında sonradan kararlaştırılacak olan gerekli ıslahatı yapacağını İngiltere Devleti'ne vaat eder.”³⁷

Bunun dışında İngiltere'nin, güç dengesinde kendi aleyhinde ciddi bir bozulmaya neden olan Ayastefanos Antlaşması'nı kabul etmeye de niyeti yoktu. İngiltere'nin sert tepkisi karşısında barış şartlarını yeniden ele alacak bir kongrenin toplanmasına Rusya boyun eğmek zorunda kaldı.³⁸ Bu süreçte Lord Salisbury, Türk Hükümeti'ni, ciddi siyasi bir eyleme geçememekle eleştiriyordu.³⁹

Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçları İngiltere'nin istekleri doğrultusunda Berlin'de yeniden ele alındı. Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin parçalanma merhalelerinden en önemlisini teşkil ettiği gibi, Türk-İngiliz ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin parçalanması için çaba harcayan devletlerin arasına İngiltere de katıldı.⁴⁰ Lord Salisbury ise, Berlin'den “onurlu bir barış”⁴¹ getirenlere yağıdırılan alkışı Başbakan Disraeli ile paylaşıyordu.⁴²

Berlin Kongresi'nde özerk bir Ermenistan'a sıcak bakmayan Rusya ile İngiltere Ermeniler için ıslahat fikrinde uzlaştılar ve Ayastefanos'un 16. maddesini biraz değiştirerek 61. madde olarak kabul ettiler. Maddede şöyle deniliyordu: “Babiâli, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu hususta alınacak önlemleri (büyük) devletlere bildirecektir ve devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetleyeceklerdir.”⁴³

İlk bakışta Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi arasında fazla bir fark yokmuş gibi görünse de, aslında 61. madde, Osmanlı Ermenilerinin Rusya tarafından tek taraflı kullanılma potansiyelini ortadan kaldırdı ve Osmanlı Devleti'ni Berlin Antlaşması'nı imzalayan tüm devletlere karşı yükümlülük altına sokmuş oldu.⁴⁴

Disraeli Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin dağılmasının bir gün kaçınılmaz olduğunu kabullenmişse de, bunun İngiliz çıkarlarına zarar vermeden gerçekleşmesini istiyordu. Bu politik bakışa sahip Muhafazakâr Hükümet, bir taraftan Ermenilerin bağımsızlık çabalarını engelliyor görünerek Babiâli ile dostluğunu devam ettirmek, diğer taraftan da Ermeniler

³⁷ Great Britain, Public Record Office, F.O. 93/110/27B. (Convention of Defensive Alliance, 4 June 1878). Ayrıca bkz. *Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri*, C. I, Ankara 1953, s. 401-402.

³⁸ Armaoğlu, *age.*, s. 524.

³⁹ Robert William Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Macmillan & Co., 1935, s. 134.

⁴⁰ Armaoğlu, *age.*, s. 529.

⁴¹ Osmanlı Devleti'nden taviz olarak Kıbrıs'ı koparan Disraeli, Berlin Kongresi'den İngiltere'ye “onurlu bir barış” getirdiğini beyan ediyordu. McCarthy, *age.*, s. 41.

⁴² Escott, *age.*, s. 19.

⁴³ Great Britain, Parliamentary Papers, 1878, Vol. 83, pp. 690-705. (The Treaty of Berlin, 13 July 1878); Berlin Antlaşması için ayrıca bkz. Erim, *age.*, C. I, s. 423.

⁴⁴ Başak, *age.*, s. 71.

için Babıâli'den özel imtiyazlar kopartarak onlar üzerinde nüfuzunu güçlendirmek niyetindeydi.⁴⁵

Lord Salisbury ise, bu konudaki yaklaşımını şu şekilde özetliyordu: "Politikamızın, gerçekten ve sağlıklı bir şekilde desteklemenin mümkün olduğu her durumda Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutmak olduğunu söylememe gerek yok. Ama eğer meydana gelen olaylar, bu yöntemin halkların refahıyla çeliştiğini gösterirse, o durumda politikamız, Avrupa'nın gelecekteki özgürlüğüne ve bağımsızlığına gerçek ve önemli bir katkı yapacak olan kendi kendine yeterli ve güçlü milletleri desteklemeyi gerektirir."⁴⁶

Bu politik bakış doğrultusunda hareket eden Salisbury, Nisan 1880'e kadar devam eden dışişleri bakanlığı sırasında, gerek Kıbrıs Antlaşması'nın, gerekse Berlin Antlaşması'nın ilgili maddelerinde sözü edilen ıslahatların hayata geçirilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamaktan geri durmadı.⁴⁷

4. SALISBURY'NİN BAŞBAKANLIĞI (1885-1886/1886-1892)

Lord Salisbury, Disraeli'nin ölümünün (1881) ardından Muhafazakâr Parti'nin başına geçti ve muhalefet liderliğini üstlendi. Gladstone'un 1885 yılında sona eren başbakanlığının ardından, Haziran 1885'te ilk kez iktidara geldi. Aynı zamanda dışişleri bakanlığı görevini de üzerine aldı. Bununla birlikte Salisbury'nin kurduğu Muhafazakâr Hükümet'in ömrü kısa sürdü ve ancak Ocak 1886'ya kadar devam edebildi.⁴⁸

Bu kısa süre içerisinde İngiltere'deki iç siyasi çekişmelerin dışında Salisbury iktidarını meşgul eden konu Doğu Rumeli ile Bulgaristan'ın birleşmesi meselesi oldu. Salisbury Hükümeti, Bulgaristan'ın büyümesini hoş görmeye beraber, Çar III. Aleksandr'ın Balkan ve Boğazlar hakkındaki ihtirasları karşısında Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı.⁴⁹ Bu süreçte Ermeni ıslahatı meselesi ise gündemde yoktu.

1886 Şubatı'nda Gladstone yeniden iktidara geldi.⁵⁰ Ancak Gladstone'un iktidarı da uzun sürmedi ve 25 Temmuz 1886'da Lord Salisbury tekrar başbakan oldu.⁵¹ Salisbury'nin iktidara gelir gelmez karşılaştığı sorun ise, Ermeni ıslahatı konusu oldu. Zira Ermeni meselesinin hararetle savunucusu Gladstone Kabinesi, iktidardan düşmeden bir süre önce Ermeni ıslahatı konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak istemişti. Bu amaçla

⁴⁵ Küçük, *age.*, s. 18.

⁴⁶ *Speeches of the Marquis of Salisbury (With a Sketch of his Life)*, Edited By: Henry W. Lucy, George Routledge and Sons, New York 1885, s. 175-176.

⁴⁷ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 39-41.

⁴⁸ Steele, *age.*, s. 15.

⁴⁹ Bayur, *age.*, C. I, Kısım 1, s. 51-52.

⁵⁰ Gladstone'un başbakanlığı da (1 Şubat 1886 – 20 Temmuz 1886) oldukça kısa sürdü.

⁵¹ Steele, *age.*, s. 15.

Dışişleri Müsteşarı James Bryce⁵², Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulamaya geçirilmediği iddiasını içeren bir rapor kaleme almış ve bu raporu uygun bir fırsat ortaya çıktığında Babıâli'ye vermesi için İstanbul Büyükelçisi Sir Edward Thornton'a göndermişti. Bu sırada Salisbury Hükümeti kuruldu. Ancak Thornton, Salisbury Hükümeti'nden yeni bir talimat beklemeksizin bu raporu 16 Ağustos 1886'da Hariciye Nazırı Said Paşa'ya verdi. Bu gelişme ise, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ufak bir krize neden oldu.⁵³

Muhtıra niteliğindeki söz konusu yazıda, Osmanlı Devleti'nin vaat ettiği ıslahatı uygulamak için ciddi teşebbüslerde bulunmadığı ileri sürülüyor ve bu durumun İngiltere Hükümeti gözünde gelecekte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne yönelik bir tehlike kaynağı teşkil edebileceği tehditvari bir şekilde dile getiriliyordu.⁵⁴

Osmanlı Hükümeti bu girişime tepki gösterdi. Aynı şekilde Almanya ve Avusturya Hükümetleri de bu girişime tepki gösterdiler. Lord Salisbury ise, kendisinin bilgisi dışında yapılan bu girişime destek vermedi. Salisbury Kabinesi, söz konusu notanın yanlışlıkla verildiğini belirtti ve üzüntülerini bildirerek olayı kapattı. Kısa bir süre sonra ise Salisbury, bu teşebbüste bulunan Büyükelçi Thornton'ı görevinden aldı.⁵⁵

Lord Salisbury rasyonel bir siyasetçi idi ve şartlara göre hareket etmesini biliyordu. Büyük devletlerin ilgilerini başka meseleler üzerine yoğunlaştırdıkları bir dönemde İngiltere'yi tek başına bir maceraya sokmak niyetinde değildi.⁵⁶ Dolayısıyla ikinci

⁵² Liberal Parti milletvekillerinden James Bryce'ın Türkler hakkında ne düşündüğünü şu değerlendirmelerinden açıkça anlayabiliyoruz: “Türk Hükümeti son 1500 yıldır insanlığa bu derecede etkisi bulunanların en kötüsüdür. Geçen yüzyılda seçkin bir Avrupalı tarihçinin söylediği gibi, Türkler ele geçirdikleri yerleri harap eden bir soyguncular çetesinden başka bir şey değildir. Hiçbir zaman medenileşememişler, uygar bir idarenin icra etmesi gereken prensiplerinden hiçbirini uygulamamışlardır. Yıllar ilerledikçe iyiye gitmeleri beklenirken, onlar daha da kötü olmuşlardır. Türkistan steplerinden Batı Asya'ya gelirken barbarlardı; yüz otuz yıl önce Edmund Burke de onları böyle tanımlamıştı ve devletleri bugün de acımasız ve barbar karakterini muhafaza ediyor.” Justin McCarthy, “I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 22.

⁵³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, Cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2004, Belge No: 44, s. 102-105; Belge No: 45, s. 105-106; Belge No: 46, s. 107; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 7. basım, İstanbul 2005, s. 182; Küçük, *age.*, s. 93.

⁵⁴ OBEİİ, C. I, Belge No: 44, s. 102-105; İngiltere Büyükelçiliği tarafından verilen 16 Ağustos 1886 tarihli muhtıranın tercümesi.

⁵⁵ OBEİİ, C. I, Belge No: 45, s. 105-106; Belge No: 46, s. 107; Gürün, *age.*, s. 182; Küçük, *age.*, s. 93.

⁵⁶ Genel olarak İngiltere'nin bu dönemde izlediği dış politika “muhteşem yalnızlık” olarak adlandırılmaktadır. Stephen J. Lee, *Aspects of British Political History 1815-1914*, Routledge, 1994, s. 254-257. Gwendolen Cecil'e göre ise, Lord Salisbury'nin politikasıyla ilgili olarak “muhteşem yalnızlık” deyimine dayandırılan teoriler, yeterince inceleme yapılmadan yorumda bulunmanın tehlikelerini barındırmaktadır. Gwendolen Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury 1887-1892*, Vol. IV, Hodder and Stoughton Limited, London 1932, s. 85.

defa iktidara geldiği 1886 yılından 1892 yılına kadar devam eden başbakanlığı sırasında⁵⁷, diğer büyük devletlerin desteğini sağlamadan tek başına Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulunmayı istemedi.

Nitekim Lord Salisbury'nin 28 Haziran 1889'da Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşma, kendisinin bu dönemde Ermeni meselesi konusunda sorumluluğu tek başına üstlenmek ve Osmanlı Devleti'ne diğer devletlerle birlik halinde olmadıkça müdahalede bulunmak istemediğini açıkça göstermektedir. Konuşmasında Anadolu'nun iç bölgeleri halkı hakkında özel bir görevle yükümlü buldukları iddiasını kesin olarak reddettiğini söyleyen Salisbury, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmaya yetkisi olmadığına dair şu değerlendirmelerde bulundu: "...Babiâli, gerek bize ve gerek diğer birkaç devlete karşı şüphesiz bazı sözler vermiştir. Her ne kadar bu sözlerin yerine getirilmesini çok arzu ediyorsak da, Babiâli'nin sözlerini kabul ettiğimiz için bunların uygulanmasına dahi dikkat ve nezaret etmeye mecbur bulunduğumuzu ve uygulanmazsa suçlu olduğumuzu kabul edemem. Böyle bir kural memleketimize ağır bir sorumluluk yükleyeceği gibi, bizi idarenin ıslahına dair hiçbir devletten teminat alamayacak bir duruma koyacaktır. Zira o durumda tüm gücünü kullanarak söz konusu vaatlerin uygulanmasını kontrol ve yerine getirme sorumluluğunu da İngiltere'ye yüklemiş oluruz. Bu ise kabul edilmesi imkânsız bir görevdir..."⁵⁸

Salisbury Kabinesi'nin bu tavrına karşın muhalefette bulunan Liberal Parti ve lideri Gladstone, Ermeni meselesini gündemde tutmak için özel bir gayret gösteriyordu. Zaman zaman Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin durumları hakkında basında çıkan haberleri Parlamento gündemine getiren Liberaller, Salisbury Hükümeti'ni Ermeni ıslahatı konusunda pasif davranmakla suçluyorlardı.⁵⁹ Salisbury ise, bu eleştirilere karşı muhalefete, Anadolu'daki Hıristiyan ve Müslüman ahalinin esenliği için bu konuya müdahalede bulunmaktan kaçınmasını tavsiye ediyordu. Salisbury'ye göre bu meseleyi zamana bırakmak en uygun yoldu.⁶⁰

1892 yılına kadar sürecek olan Salisbury Hükümeti'nin Ermeni meselesindeki siyasi tavrı böyle idi. Bu şekilde Ermeni ıslahatı konusu, 1894 yılında Ermenilerin Sasun'da çıkarttıkları karışıklıklara kadar durgun bir halde kaldı.

5. SASUN İSYANI VE ISLAHAT MESELESİ

1894 yılında çıkan Sasun isyanı, Ermeni meselesinin yeniden uluslararası gündeme oturmasına neden oldu.⁶¹ Avrupa'da Türk aleyhtarı büyük bir propaganda kampanyası başlatıldı. İsyân sırasında ölen Ermenilerin sayısı son derece abartılı rakamlarla

⁵⁷ Lord Salisbury, 1887-1892 yılları arasında dışişleri bakanlığı görevini de üzerine almıştır. Steele, *age.*, s. 15.

⁵⁸ UK Parliament Documents, HL Deb 28 June 1889 Vol. 337 cc977-91.

⁵⁹ Yahya Bağçeci, *İngiltere'de Ermeni Propagandası*, Yalın Yay., İstanbul 2013, s. 137-160.

⁶⁰ HL Deb 28 June 1889 Vol. 337 cc977-91.

⁶¹ Aslında çok yönlü olan bu isyan, yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla Hınçak Komitesi tarafından düzenlendi. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 472.

verildi.⁶² Bu kampanyanın sonucunda İngiltere halkı, kısa bir süre içerisinde Türklere karşı büyük bir kızgınlık duymaya başladılar.⁶³

Bu isyanın Avrupa'daki yankıları İngiltere'yi ön plana çıkardı. Bu tarihlerde iktidarda Gladstone'dan sonra Liberal Parti'nin başına geçmiş olan Lord Rosebery bulunmakta idi.⁶⁴ Liberal Hükümet, bir taraftan Sasun olaylarının araştırılmasının ısrarlı takipçisi olurken, diğer taraftan Fransa ve Rusya'yı da beraberinde sürükleyerek ıslahat konusunda Osmanlı Devleti'ne müşterek bir girişimde bulunmanın gayreti içerisine girdi.⁶⁵

Bu dönemde muhalefet lideri olan Lord Salisbury ise, Liberal Hükümeti şu sözlerle uyarıyordu: "...gelecek için İngiltere Hükümeti'ni, çok girift ve heyecan verici belirsiz bir konu, yani esas itibarıyla ırk ve mezhep bakımından ayrı tutulmuş bir cemaat karşısında bulunduğunu göz önünde tutması gerektiği hususunda uyarıyorum. İngiltere söz konusu cemaatin bir kısmını mevcut şikâyetin dışında tutmak gerekeceği zan ve düşüncesine kapılırsa şunu bilmelidir ki kesinlikle yerine getiremeyeceği en küçük bir ümit vermesi bile kendisi için büyük bir sorumluluk doğuracaktır. Bu konuda takip edilecek politika birkaç türlü olabilir. Fakat en kötüsü, doğu halkının bir kısmını hususî istek ve iddialarında çok güçlü destek ve yardım alacakları ümidine düşürüp de bunalım ortaya çıktığında bunları düşmanlarının öfke ve tepkilerine ellerinden geldiği kadar dayanmada yalnız bırakarak teselli edici sözlerle kendi hallerine terk etme politikasıdır."⁶⁶

İngiltere Parlamentosu'nun açıldığı 5 Şubat 1895'te yaptığı bu konuşma, yakın bir gelecekte iktidara gelecek olan Lord Salisbury'nin uygulayacağı politikalara ışık tutmakta idi.

Bu arada İngiltere, Fransa ve Rusya, uzun müzakerelerin⁶⁷ ardından kısmen Ermenilerin yerleşik olduğu Osmanlı vilayetlerine ilişkin olarak yapılmasını istedikleri

⁶² Mesela Frederick Davis Greene'e göre ölen Ermenilerin sayısı 12.000 idi. Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance*, G. P. Putnam's Sons, New York, London 1895, s. 96. Oysa Sasun olaylarını incelemek için bölgeye gönderilen ve içerisinde İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslarının bulunduğu komisyonun Ermeni kayıpları ile ilgili olarak verdiği sayı 277 idi. Nurettin Gülmez, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, 258, Cilt: LXX, Sayı: 258, Yıl: 2006 Ağustos, s. 729-731.

⁶³ Raymond, *age.*, s. 300.

⁶⁴ Rosebery Kontu Archibald Philip Primrose (Lord Rosebery), 5 Mart 1894 – 22 Haziran 1895 tarihleri arasında başbakanlık yaptı. Rosebery, Ermeni meselesinde Türkiye'ye karşı aşırı giden politikalar takip etmenin büyük bir Avrupa savaşının çıkmasına veya İngiltere'nin Avrupa'da yalnız kalmasına neden olabileceğini düşünüyordu. McCarthy, *British Political...*, s. 66-67. Tabi Rosebery'nin bu politikası, Liberal Parti içerisinde Ermenileri aşırı destekleyenlerle problemlere ve Parti'yi bu konuda bir arada tutmada sorunlar yaşamasına neden oldu. Brian Singleton-Green, *The Victorian Prime Ministers*, Petts Wood 2010, s. 418.

⁶⁵ Gürün, *age.*, s. 214-216; Küçük, *age.*, s. 110.

⁶⁶ HL Deb 05 February 1895 Vol. 30 cc14-50; OBEİİ, C. III, Belge No: 72, s. 116-117.

⁶⁷ Karaca, *age.*, s. 46-47.

reformlar konusunda mutabakata vardılar. Reform tasarısı, 11 Mayıs 1895'te bir memoranduma ekli olarak Osmanlı Hükümeti'ne sunuldu.⁶⁸

6. SALISBURY'NİN ÜÇÜNCÜ BAŞBAKANLIĞI (1895-1902)

Ermeni ıslahatı meselesinin gündemde olduğu bu kritik süreçte, İngiltere'de 1895 Haziranı'nda seçimler yapıldı. Muhafazakârların zaferle çıktığı seçimler sonrası, 25 Haziran 1895'te Lord Salisbury bir kez daha başbakanlık koltuğuna oturdu.

Salisbury, iktidara gelir gelmez kendisini Osmanlı Devleti ile devam etmekte olan bir krizin ortasında bulmuştu. Türkler aleyhine yürütülen propaganda kampanyasının etkisinde bulunan İngiliz kamuoyunun Salisbury'den beklentisi oldukça büyüktü.⁶⁹ Salisbury, miras aldığı bu konuda İngiliz kamuoyunu tatmin etmek için Liberal Parti'nin politikalarının takipçisi olmaya karar verdi.⁷⁰

Ancak Salisbury'nin bu kararındaki tek neden kamuoyu baskısı değildi. Rusya'yı, Osmanlı ülkesiyle meşgul etmeye mecbur bırakmak ve İngiltere için çok tehlikeli olan Uzak Doğu'daki faaliyetlerinden ve yayılma planlarından vazgeçirmek nedenlerden bir başkası idi. Bunun için de Ermeni meselesini büyütme ve tehlikeli bir hava yaratmaya çalışmak iyi bir yol olarak görünüyordu.⁷¹ Diğer taraftan Salisbury, Asya'da Rus rekabeti ile karşılaşan İngiltere için, Türkiye'nin doğusunda kurulacak bağımsız bir Ermenistan'ın hakikaten işine yarayabileceğini düşünüyordu.⁷² Üstelik Mısır'da Rusya ve Fransa tarafından baskı gören İngiltere için, Ermeni ıslahatı meselesi, herkesin gözlerini Anadolu ve Balkanlara çevirmesini sağlayabileceği bir konu idi.⁷³

Bir önceki iktidarı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği ılımlı politika nedeniyle Türk dostu olarak görülen Lord Salisbury, yukarıdaki nedenlerle Osmanlı Hükümeti'ni Liberallerden daha çok sıkıştırmaya ve 11 Mayıs'ta sunulan reform projesine

⁶⁸ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Yayına Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar Mücahit Demirel ve diğerleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2001, s. 31-32; Bayur, *age.*, C. I, Kısım 1, s. 83; Uras, *age.*, s. 296; Gürün, *age.*, s. 243; Küçük, *age.*, s. 115; Karaca, *age.*, s. 46.

⁶⁹ Britanya halkı, Doğu sorununun gündemde olduğu bir sırada, Salisbury Kabinesi'nin iktidara dönüşünü büyük ümitlerle karşıladı. The Spectator gibi bazı gazeteler, Başbakan'ın başarılarını ve yeteneklerini övüp, O'nu, Doğu meseleleriyle ilgili bilgisi sayesinde krize çözüm getirebilecek ve Ermeni halkına yardım edebilecek tek politikacı olarak gösteriyorlardı. Arman Dzhonovich Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, London 2003, s. 212. Aslında bu gelişme başlangıçta Osmanlı Devleti'ni de ümitlendirmişti. Ancak çok geçmeden Salisbury'nin artık yeni düşünceler beslediği anlaşılacaktı. Bayur, *Türk İnkılabı*, C. I, Kısım 1, s. 84.

⁷⁰ Harry Richard Whates, *The Third Salisbury Administration, 1895-1900*, Vacher & Sons, Westminster 1900, s. 18.

⁷¹ Bayur, *age.*, C. I, Kısım 1, s. 84.

⁷² Gürün, *age.*, s. 245.

⁷³ Bayur, *age.*, C. I, Kısım 1, s. 87.

olumlu cevap vermesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladı. 28 Haziran 1895'de Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği tehditlerle dolu mektubunda şöyle diyordu: "Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çok büyük tehlikeye dikkati çekerim. İktidara geldiğim günden beri, İngiltere'de kamuoyunun Osmanlı Devleti aleyhine döndüğünü hayretle görüyorum. Bu devletin devam etmeyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır... Ne Almanya, ne İtalya, ne Avusturya, İngiltere'nin Doğu sorunundaki politikasına engel olamazlar. Fransa, Rusya'ya sadıktır. Osmanlı Devleti'nin devamına yarayan şey yalnız İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vaki olursa, tehlike son dereceye gelir. Osmanlı Devleti sona erer."⁷⁴

Aslında Salisbury'nin İngiliz kamuoyunun Osmanlı Devleti aleyhine dönmesine şaşırmasına şaşırarak gerekir. Zira özellikle Liberal Parti yanlısı basın Türkler aleyhine yaptıkları yayınların ve de çoğunluğunu Liberal Parti milletvekillerinin oluşturduğu İngiliz-Ermeni Cemiyeti'nin bu yöndeki faaliyetlerinin Hıristiyan İngiliz halkı üzerinde etkisiz kalmasını beklemek pek mümkün değildi.⁷⁵ Üstelik Lord Salisbury de, bu propaganda kampanyasına el altından destek veriyordu. Mesela 6 Ağustos'da Chester'da Westminster Dükü'nün başkanlığında Ermeniler lehine yapılan toplantı, Salisbury'nin ön bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleşti.⁷⁶

Lord Salisbury, uzun süredir Türkiye'nin yaşama kabiliyetine sahip olmadığı fikrine sahipti. Ancak bir önceki iktidarı sırasındaki şartlar Salisbury'nin Türk yanlısı bir politika takip etmesini gerektirmişti. Şimdi ise gündemde olan Ermeni meselesi Salisbury'nin Osmanlı Devleti hakkındaki olumsuz kanaatini pekiştiriyordu. 1895 Temmuz'u sonunda Salisbury, Osmanlı Devleti'nin devamıyla ilgili şüphelerini Almanya'nın Londra Büyük Elçisi von Hatzfeldt'le paylaştı.⁷⁷ Yapılan görüşmede Salisbury, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasıyla ilgili düşüncelerini açıkça beyan etmekten geri durmamıştı.⁷⁸ Buna karşılık Kayser Wilhelm, Lord Salisbury'nin, Türkiye'nin artık

⁷⁴ Sait Paşa'nın Hatıratı, C. I, Dersaadet, 1328, s. 271. Ayrıca bkz. Süreyya Bey, *age.*, s. 46-47; Karal, *age.*, C. VIII, s. 139.

⁷⁵ Bk. Bağçeci, *age.*, s. 160-293.

⁷⁶ Toplantıya katılan Gladstone, burada Osmanlı Devleti aleyhinde sert bir konuşma yaptı. Ermenileri Hıristiyan medeniyetinin en kadim ve barışçıl ırkı olarak tanımlayan Gladstone, Ermeni meselesinin çözümü olarak Türklerin Ermenilerin yaşadıkları yerlerden çıkarılmasını savundu ve Avrupa uluslarını Ermenilerin kaderine duyarsız kalmakla suçladı. Gladstone konuşmasının sonunda, Chester'daki toplantının amacının mevcut Hükümetin eylemlerini protesto etmek olmadığını, aksine Hükümete ulusal ve manevi destek sağlamak olduğunu beyan etti. Kirakossian, *age.*, s. 217.

⁷⁷ Harold Temperley, Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and New*, Cambridge University Press 1938, s. 495.

⁷⁸ Britanya, Kahire'yi ve Süveyş Kanalı'nı (Hindistan'a giden deniz yollarının güvence altına alınması için çok daha kritik bir bölge) kontrol altına aldığı için İstanbul'un muhtemel bir "kayıbı" artık daha az önemli görünüyordu. Geoffrey Russell Searle, *A New England? Peace and War 1886-1918*, Oxford University Press, 2004, s. 266-267.

yaşama kabiliyeti olmadığı fikrine iştirak etmedi ve yapılacak ciddî ıslahat ile Osmanlı Devleti'ni kuvvetlendirmenin mümkün olduğu kanaatinde bulunduğu cevabını verdi.⁷⁹

Muhtemel ki Lord Salisbury'nin taksim plânını ortaya atarkenki amacı, diğer devletler üzerinde kuvvetli bir baskı oluşturmaktı. İngiltere'nin diğer devletlerle Osmanlı mirası üzerinde müzakerelerde bulunduğu gören Rusya, bundan kuşkulanan ihtimal ki Padişahı mukavemete teşvik etmekten vazgeçecek ve reformların tatbikini ciddî olarak ele alacaktı.⁸⁰ Ancak ne İngiltere, ne de Almanya bu işte önyak olarak kati bir adım atmadılar. Rusya ise, bu dedikodulara kapılarak Uzakdoğu ihtiraslarından vazgeçip Yakındoğu'ya dönmedi.⁸¹

Salisbury Kabinesi'nin Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını sürdürdüğü bir sırada, Ağustos ayının 15'nde İngiltere Parlamentosu açıldı. Bu tarihte Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada Osmanlı Devleti'ne yüklenen Salisbury, II. Abdülhamid'in reform meselesini sürüncemede bıraktığını iddia ederek şunları söyledi: "...Osmanlı Hükümeti'nden istenen reformların tatbik edileceğine dair henüz bir garanti elde edilememiştir. Padişah'ın takip ettiği yolun bizce ne tutulur ve ne de makul tarafı vardır. Bu yol, tehir etmek ve özür dilemek yoludur. Böylece II. Abdülhamid meseleyi daima sürüncemede bırakıyorsa bunun sebebi, Türk Hükümeti'nin hareket hattına esas edindiği yanlış bir kanaattir. Anlaşıldığına göre Babiâli'nin tek ve biricik endişesi, sırf görünüşten ibaret olan ülkenin bağımsızlığını tehlikeye düşürecek bir harekete sürüklenmiş olmaktır. Bu asil bir duygudur ve hepimiz buna iştirak edebilirdik. Ancak, Avrupa devletleri hukukuna kaydedilmiş, Paris ve Berlin Antlaşmaları ile teminat altına alınmış olmasına rağmen Türkiye'nin bağımsızlığı, tamamıyla özel mahiyette bir bağımsızlıktır. Bu öyle bir bağımsızlıktır ki, öteki devletlerin buna dokunmalarına ve bunu muhafaza etmeleri hususunda uyuşmaları esasına dayanır. İtiraf edeyim, şimdiki durumun daha ne kadar devam edebileceği hakkında bugün beslediğim şüphe, yirmi yıl öncekinden daha fazladır. Eğer nesiller boyunca hiç kesilmeden Osmanlı Devletinin başka başka yerlerinde feryat ve figanlar yükselirse, kanaatime göre Padişah şunu muhakkak bilmelidir ki Avrupa, Babiâli'nin kendisinden istediği yardım dileklerinden er geç bezecek ve Türk Devleti'ne verilen suni kuvvetin foyası açığa çıkacaktır. Hareket hattının son derece tehlikeli olduğunu Türk Hükümeti'ne izah etmeğe ciddi olarak gayret sarf ettim. Fakat bir yandan da bu vesile ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta durmasını hepsinden fazla İngiliz Hükümeti'nin arzu etmekte olduğunu izah etmeğe çalıştım..."⁸²

Salisbury Kabinesi'nin şiddetli baskıları ve uzun müzakerelerin ardından nihayet Ekim 1895'te Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde uygulanacak ıslahat metni üzerinde uzlaşıldı.⁸³ Aslında özerk bir Ermenistan'ın kurulması düşüncesinde bulunan Salisbury'nin

⁷⁹ Bekir Sıtkı Baykal, "Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Planı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt II, Sayı 5, Ankara 1944, s. 779-780.

⁸⁰ Baykal, *agm.*, s. 781.

⁸¹ Bayur, *age.*, C. I, Kısım 1, s. 89.

⁸² HL Deb 15 August 1895 Vol. 36 cc19-58. Söz konusu konuşma metni için ayrıca bkz. Baykal, *agm.*, s. 773.

⁸³ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 246.

tam olarak istediği sonuç bu değildi. Ancak Rusya Anadolu'da yeni bir Bulgaristan yaratılmasına karşı çıktığını açıkça ifade etmişti.⁸⁴ Zira Rusya, Türkiye'deki Ermenilere özerklik verilmesi durumunda Rusya'daki Ermenilerin de aynı şeyi isteyebileceklerinden korkuyordu.⁸⁵

Başlangıçta İngiltere'yi destekler görünen Fransa ise, bu konuda Rusya ile birlikte hareket etti⁸⁶ ve işe zorla iştirak etmiş gibi davrandı.⁸⁷ Bunun dışında Almanya da, Avrupa barışını bozabilecek olan İngiltere'nin Ermeni politikasından rahatsızlık duydu. Doğudaki siyasal ve ekonomik yatırımları için iyi niyetine muhtaç olduğu II. Abdülhamid'i kızdırmamaya özen gösteren⁸⁸ Almanya, menfaatleri gereği reform konusunda Osmanlı Devleti'nin yanında yer alıp toprak bütünlüğünün devam etmesinden yana bir tavır sergiledi.⁸⁹ Benzer şekilde Avusturya da, Türkiye'nin bölünmesi riskini göze alamadı.⁹⁰

Görüldüğü gibi İngiltere dışında büyük devletlerden hiçbirisi, bu dönemde, özerk ya da bağımsız bir Ermeni devletine sıcak bakmadı ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına neden olacak gelişmeleri tam olarak desteklemedi. İşin ilginç tarafı ise, uzun süredir Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere ile hemen her zaman Osmanlı Devleti'ni parçalamak ya da yıkmak için karşısına çıkan Rusya'nın, bu meselede rolleri değiştirmeleri oldu.

Büyük devletlerin söz konusu tutumları karşısında Salisbury Kabinesi de Ermeni meselesinde yeniden politika değişikliğine gitmek durumunda kaldı. Salisbury 1896 yılının Ocak ayı sonunda yaptığı bir konuşmada, Ermeni reformuna nezaret edeceklerini ancak bu

⁸⁴ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yaptığı "baskı tedbirleri almak zorunda kalacağı" tehdidi karşısında Rusya, hiçbir cebri tedbire kesinlikle katılmayacağını ve Ermeni Komitesi'nin amacı doğrultusunda Anadolu'da Ermenilerin istisnai ayrıcalıklara sahip olacağı ve bağımsız Ermenistan krallığının çekirdeğini oluşturacak bir bölgenin oluşturulmasına razı olmayacağını açıkça beyan etti. Whates, *age.*, s. 28-29.

⁸⁵ Stephen Pierce Hayden Duggan, *The Eastern Question: A Study in Diplomacy*, The Columbia University Press, New York 1902, s. 150. Rusya bu dönemde Ermenilere düşmanlık yaklaşıyordu ve Rusya'daki Ermenileri, kadim kiliselerini bırakıp Rusya'nın Ortodoks Kilisesi'ne katılmaya zorluyordu. Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople the Recollections of Edwin Pears 1873-1915*, Third Edition, Herbert Jenkins Limited, London 1916, s. 155.

⁸⁶ John Castell Hopkins, *The Sword of Islam or Suffering Armenia: Annals of the Turkish Power and the Eastern Question*, Bradley-Garretson Co., Brandfort and Toronto 1896, s. 341; Vahan Cardashian, *A Brief Commentary on the Eastern Question*, The Yale Press, 1908, s. 17.

⁸⁷ Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. I, Kısım 1, s. 79.

⁸⁸ Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İrfan Yay., Altıncı baskı, İstanbul 2003, s. 132.

⁸⁹ Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemindeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı", *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. 3, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri Ocak 2009, s. 497.

⁹⁰ Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev: Mehmet Moralı, Alkım Yay., İstanbul 2004, s. 252.

konuda daha ileri gitmeyeceklerini ve Ermenilerin Padişah'ın istemeyeceği bir şekilde idare edilmeleri konusunda zorlamalarda bulunmayacaklarını beyan etti.⁹¹ 1896 Nisanı'nda yaptığı bir konuşmada ise, İngiltere'nin politik yenilgisinin nedeni olarak kendisinden önceki Hükümet'in makul olmayan politikalarını gösterdi. İktidara geldiği zaman etki imkânı olamayacak direktmeler dışında elinde bir silah kalmadığını söyleyen Salisbury, önceki Hükümet'in diğer devletlerin katılımı olmadan yaptığı baskının, ancak girişimlerin başarısız kalmasına yol açıp, muhtelif milletlerin birbiri aleyhine olan duygularının ortaya çıkmasından başka bir işe yaramadığını ileri sürdü.⁹²

İngiltere'nin zorla kabul ettirdiği reformlardan sonra da Ermeni olayları son bulmadı. İlerleyen yıllarda yine birçok kanlı olaylar meydana geldi. 1896 Ağustos sonunda Osmanlı Bankası'nın basılması ve sonrasında yaşanan olaylar yine Avrupa basınında uzun süre yer aldı. İngiltere ise, reformun kalan kısımlarını da tamamlamak için bir süre daha teşebbüslerde bulunsada, 1897 yılı ortaya yeni problemler çıkardı.⁹³ Girit'te çıkan isyan, akabinde 1897 yılındaki Türk-Yunan Savaşı ve 1898'de İngiltere ile Fransa arasında yaşanan Faşoda Krizi gibi uluslararası birtakım sorunlar, Ermeni meselesinin tamamen geri planda kalmasına neden oldu.

7. SONUÇ

Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin sadece çok geniş topraklarının elinden çıkmasına neden olmadı, aynı zamanda siyasi anlamda Ermeni meselesinin de başlangıcını oluşturdu. Üstelik Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savuna gelen İngiltere de artık Doğu sorununa farklı bir şekilde bakmaya başladı. Bu tavır değişikliğinde bu dönemde İngiltere'de iktidara gelen liderlerin politik tutum ve tavırları ön plana çıkıyordu. Bunlardan birisi olan Muhafazakâr lider Lord Salisbury, Osmanlı Devleti'nin kritik süreçlerden geçtiği dönemlerde İngiltere'nin dış politikasında söz sahibi mevkilerde yer aldı. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının kaçınılmaz olduğunu düşünen Salisbury, bu gelişmeyi hızlandıracak Anadolu'da muhtar bir Ermenistan'ın kurulmasına destek verdi. Bununla birlikte Salisbury'nin iktidara geldiği dönemlerdeki tavrı birbirinin aynısı olmadı. 1886'dan 1892'ye kadarki başbakanlığı sırasında bu meseleyi zamana bırakan ve diğer devletlerle birlikte hareket etmedikçe bu meseleye dokunmak istemeyen Salisbury, 1895'te yeniden iktidara geldiği zaman farklı bir politika benimsedi. Bu noktada Muhafazakâr lider, bir taraftan Liberallerden de aşırıya giderek Osmanlı Devleti'ne çok ciddi bir baskı uygulamaya başlarken, diğer taraftan büyük devletlere Osmanlı Devleti'ni paylaşmayı önerecek kadar ileri gitti. Ancak uluslararası şartlar, İngiltere'nin bu meselede yalnız kalmasına neden oldu. Bu durumda kendilerine büyük umutlar verilen Ermenilerin elinde büyük bir hayal kırıklığından başka bir şey kalmadı.

⁹¹ BOA, HR. SYS, 2757/67; 2757/69; Viyana'dan gelen 1 Şubat 1896 tarihli telgraf.

⁹² BOA, Y. PRK. EŞA, 24/36, Londra Büyükelçiliği'nden gelen 1 Mayıs 1896 tarihli şifreli yazı. Ayrıca Anadolu'da meydana gelen karışıklık ve Ermeni olaylarından Padişah'ın sorumlu olmadığına dair Lord Salisbury'nin açıklamaları için bkz. BOA, Y. PRK. TŞF, 4/116.

⁹³ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 249.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

1. United Kingdom Documents

Parliament Documents (Hansard Commons and Lords): HL Deb 28 June 1889 Vol. 337 cc977-91; HL Deb 05 February 1895 Vol. 30 cc14-50; HL Deb 15 August 1895 Vol. 36 cc19-58; 1878, Vol. 83, p. 690-705 (The Treaty of Berlin, 13 July 1878).

Public Record Office: F.O. 93/110/27B, (Convention of Defensive Alliance, 4 June 1878).

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.): Dosya no: 2757, Gömlek no: 67; Dosya no: 2757, Gömlek no: 69.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şebenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.): Dosya no: 24, Gömlek no: 36.

Yıldız Perakende Teşrifât-ı Umumiye Dairesi (Y. PRK. TŞF.): Dosya no: 4, Gömlek no: 116.

3. Yayınlanmış Belgeler

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), Cilt I, III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2004.

II. Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserleri

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.

BAGENAL, Philip H., *The Tory Policy of the Marquis of Salisbury*, K. G., William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1885.

BAĞÇECİ, Yahya, *İngiltere'de Ermeni Propagandası*, Yalın Yay., İstanbul 2013.

BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Lord Salisbury'nin İstanbul'da Fevkalade Murahhaslığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt II, Sayı 4, Ankara 1944, s. 499-517.

_____, "Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Planı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt II, Sayı 5, Ankara 1944, s. 773-782.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, Kısım 1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

- BUCKLE, George Earle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, Vol. VI, 1920.
- CARDASHIAN, Vahan, *A Brief Commentary on the Eastern Question*, The Yale Press, 1908.
- CECIL, Gwendolen, *Life of Robert Marquis of Salisbury 1887-1892*, Vol. IV, Hodder and Stoughton Limited, London 1932.
- ÇALIK, Ramazan, “Almanya’nın Abdülhamit Dönemindeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. 3, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri Ocak 2009.
- DAVISON, Roderic H., *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev: Mehmet Moralı, Alkım Yay., İstanbul 2004.
- DUGGAN, Stephen Pierce Hayden, *The Eastern Question: A Study in Diplomacy*, The Columbia University Press, New York 1902.
- ELLIS, James J., *The Marquis of Salisbury*, James Nisbet & Co., London 1892.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Cilt I, TTK Yay., Ankara 1953.
- ESCOTT, T. H. S., *Personal Forces of the Period*, Hurst and Blackett, London 1898.
- GREENE, Frederick Davis, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance*, G.P. Putnam's Sons, New York, London 1895.
- GÜLMEZ, Nurettin, “Tahkik Hey’eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, *Belleten*, 258, Cilt: LXX, Sayı: 258, Yıl: 2006 Ağustos, s. 695-741.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 7. basım, İstanbul 2005.
- HOPKINS, John Castell, *The Sword of Islam or Suffering Armenia: Annals of the Turkish Power and the Eastern Question*, Bradley-Garretson Co., Brandfort and Toronto 1896.
- KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK Yay., Ankara 1988.
- KIRAKOSSIAN, Arman Dzhonovich, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, London 2003.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986.
- LEE, Stephen J., *Aspects of British Political History 1815–1914*, Routledge, 1994.
- MCCARTHY, Justin, “I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 15-28.

- MCCARTHY, Justin, *British Political Portraits*, The Outlook Company, New York 1903.
- MIDWINTER, Eric, *Salisbury, The 20 British Prime Ministers of the 20th Century*, Haus Publishing, London 2006.
- MÜNİR SÜREYYA BEY, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Yayına Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel ve diğerleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2001.
- ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İrfan Yay., Altıncı baskı, İstanbul 2003.
- PEARS, Edwin, *Forty Years in Constantinople the Recollections of Edwin Pears 1873-1915*, Third Edition, Herbert Jenkins Limited, London 1916.
- PULLING, Frederick Sanders, *The Life and Speeches of the Marquis of Salisbury*, Vol. I, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London 1885.
- RAYMOND, E. T., *Portraits Of The Nineties*, T. Fisher Unwin, London 1922.
- SAİT PAŞA'NIN HATIRATI, C. I, Dersaadet, 1328.
- SEARLE, Geoffrey Russell, *A New England? Peace and War 1886-1918*, Oxford University Press, 2004.
- SETON-WATSON, Robert William, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Macmillan & Co., 1935.
- SHANNON, Richard T., *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Thomas Nelson and Sons Ltd., London 1963.
- SINGLETON-GREEN, Brian, *The Victorian Prime Ministers*, Petts Wood 2010.
- Speeches of the Marquis of Salisbury (With a Sketch of his Life)*, Edited By: Henry W. Lucy, George Routledge and Sons, New York 1885.
- STEELE, David, *Lord Salisbury: A Political Biography*, Routledge, London 2001.
- TEMPERLEY, Harold; PENSON, Lillian M., *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and New*, Cambridge University Press 1938.
- TRAILL, Henry Duff, *The Marquis of Salisbury*, Harper & Brothers, New York 1891.
- TUNCER, Hüner, *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları*, Ümit Yay., Ankara 2003.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987.
- WHATES, Harry Richard, *The Third Salisbury Administration, 1895-1900*, Vacher & Sons, Westminster 1900.